

ИСКОНСКИ ЗАКОНИ ГРЧКЕ ТРАГЕДИЈЕ И СРПСКЕ НАРОДНЕ ЕПИКЕ

Античке грчке трагедије и српску епску поезију деле векови, другачији историјски контекст и другачија религијска основа. Међутим, и грчки трагичари који су своја дела писали за извођење пред позоришном публиком, и српски епски певачи, гуслари, који су опеване догађаје преносили са колена на колена, у причу саткану подједнако од историјских догађаја колико и од легенди и митова, уплели су идеје о моралу и правим вредностима који су универзални, свевремени и не зависе од дневних догађаја нити контекста у коме њихови актери живе. Као што је рекао један биограф Франца Листа, кроз историју се све мења, осим људског срца које остаје увек исто. Том и таквом људском срцу обраћају се и Софокле у „Антигони” и народни певач у песмама косовског тематског круга. Овај рад има за циљ да укаже на неке архетипске елементе који се јављају у овим, временски и просторно, удаљеним књижевним делима. Посебан акценат биће стављен на одлуку кнеза Лазара да, вече уочи Видовдана, пред полазак на Косово поље, изабере царство небеско и Антигонино истрајност да се не оглуши о исконске, божанске законе.

Кључне речи: „Антигона”, „Зидање Скадра”, „Пропаст царства српскога”, Кнежева клетва

Грчке трагедије настале су у 5. веку пре наше ере, у „златно доба” античке Грчке, њене уметности и културе, као највиши облик драмске књижевности, како је још Аристотел у својој поетици тврдио (АРИСТОТЕЛ 1990). Порекло им се везује за грчку митологију и свечаности које су организоване у част бога Диониса (НИЧЕ 2012). Када је реч о религијској позадини, античку Грчку одликује многобоштво. Старогрчки начин веровања у многе се разликовао од оног који ми позајемо као припадници модерних, монотеистичких религијских учења. Наиме, стари Грци нису имали оно што ми данас називамо кодексом религије, оличеном у светим књигама. Напротив, за њих је поштовање других богова (стarih или нових) било сасвим прихватљиво јер су сматрали да идеали лепоте и љубави постоје независно од религије и култа (ХРИСТИЋ 1998).

Када се грчка трагедија овако сажето дефинише, на први поглед нема, и не може да има, никаквих додирних тачака са српском епском поезијом.

¹ m.ilisevic@westernsydney.edu.au

Српско усмено епско стваралаштво уобличено је у пет великих тематских кругова: преткосовски, косовски, покосовски, хајдучко-ускочки и тематски круг песама о ослобођењу Србије. Централни догађај је бој на Косову, који се одиграо 14 векова после времена у коме су грчки трагичари кићени ловорикама позоришне публике. Средњовековна Србија била је чврсто укорењена у хришћанске законе и моралне норме, а иза себе је имала славно доба државности и потврђених јунака. Међутим, за потребе књижене анализе, историјски тренутак, географску позицију, религију и начин живота, посматраћемо тек као контекст у коме, колико год он био битан, суштина људског постојања остаје непромењена.

Као што је класична грчка трагедија, развијајући се из грчког мита, задржала не само његове јунаке него и његов дух и универзалност, тако је и српска усмена епска поезија остала верна моралу који је био и још увек јесте окосница историјског и духовног развоја српског народа, мајсторски сажетом у речима Маркове мајке Јевросиме да треба судити искључиво „по правди Бога истинога” (КАРАЦИЋ 1988: 149). Реч је о истом оном моралу који ће, неколико векова касније, Имануел Кант назвати категоричким императивом (КАНТ 2020). Ова паралела не чуди јер ће модерни богови, у монотеистичким религијама, заправо преузети улогу коју је раније имао мит схваћен као оно што је увек, што је свуда, што нема почетак ни крај, и у шта сви верују. И грчка митологија, и српска народна традиција, у бити су дубоко етички, што је била добра основа и за развој трагедије као форме у којој се постављају морална, ванвременска питања, и наше усмене епике која, кроз певање о јунацима, заправо опева вечиту, универзалну борбу добра и зла.

Остављајући по страни већину античких трагедија, као и велики број антологијских српских епских песама, ово истраживање фокусираће се на Софоклову „Антигону” и српске песме косовског тематског круга „Пропаст царства српскога”, и „Други комад од различнијех косовскијех пјесама”, као и песму „Зидање Скадра”, која припада преткосовском тематском кругу. „Антигона”, која, можда, није најбоља, али јесте најпопуларнија Софколова трагедија, заједно са „Краљем Едипом” и „Едипом на Колону”, чини тематску целину, засновану на миту о Едипу, његовом страдању и искушењу.

Ако „Антигону” и изабране српске епске песме покушамо да анализирамо користећи основна начела Аристотелове поетике, морали бисмо најпре да обратимо пажњу на два елемента: радњу и катарзу. Радња „Антигоне” заснива се на причи о кћери краља Едипа која добија вест да су оба њена брата, Етеокле и Полиник, погинула, али борећи се на супротним странама. Она, као сестра, религиозно и морално биће, нема дилему да сваки мртац има права на достојанствену сахрану, уз поштовање свих оних обреда које традиција налаже. Заплет настаје када Креонт, Антигонин ујак, који је на престолу Тебе наследио Едипа, изда наредбу да ниједан неприја-

тељ, па ни његов сестрић Полиник, не сме бити сахрањен. За разлику од „Антигоне”, епске песме косовског тематског круга тематизују Косовски бој, историјску битку која се одиграла на Газиместану, 1389. године, између српске војске под вођством кнеза Лазара Хребелјановића на једној страни, и неупоредиво бројније турске армије коју је предводио султан Мурат, на другој. Ову несразмеру у војној сили народни певач сликовито описује у једном од „Комада од различнијех Косовскијех песама”, кроз речи Косанчић-Ивана: „Сви ми да се у со прометнемо,/ Не би Турком ручка осолили” (КАРАЦИЋ 1988: 231). И Софоклу, и српској епици, радња служи само као оквир у који ће аутор сместити много важнију причу о моралу и универзалним вредностима. Запажање Твртка Куленовића да је грчка класична трагедија од мита наследила јунаке који нису само одважни у вршењу подвига у интересу општег добра, него су и довољно смели да изазивају устаљени космички поредак (КУЛЕНОВИЋ 1988), могло би се, без икаквих измена, применити и на ликове кнеза Лазара и осталих српских витезова „који живе доклен сунца грије” (ЊЕГОШ 1969: 153). И Антигона, и српски кнез Лазар, вођени унутрашњим моралним принципом, превазилазе границе смелости и надилазе људске норме.

Када је реч о катарзи, како је схвата Аристотел, може се, такође, повући занимљива паралела између анализираних текстова. Катарза, као идеја прочишћења до кога гледалац грчке трагедије долази посматрајући трагичке јунаке на сцени и преживљавајући кроз њихову моралну борбу своје унутрашње немире, у српској је усменој епици израз нашла у косовском завету. Косовски завет се, тако, успоставља као централни стожер не само српске духовности, него и државности и физичког опстанка. Најважније поуке у грчкој трагедији исказане су кроз песме хора, који представља глас колектива. На сличан начин функционише глас српског народног певача. И хор и певач имају улогу да гледаоца/слушаоца/читаоца проведу кроз лавиринт којим се креће прича и доведу га до крајњег исходишта катарзичног прочишћења оличеног у спознаји принципа апсолутног добра, односно морала. Овај принцип врховног добра који је кроз ликове Антигоне и кнеза Лазара приказан као једини могући избор осликан је кроз одбрану божијих закона у Антигонином случају, односно кроз Лазарево бирање царства небеског.

Од самог почетка трагедије, Софокле је јасно осликао Антигонин лик. Она нема никакве дилеме да ли треба божанске, неписане законе ставити испред оних пролазних, тренутних, које је донео један од земаљских владара. Иако је свесна да такав чин готово неумитно значи њену смрт, она остаје непоколебљива. Идеја о немерљивој снази сестринске љубави није страна ни српској народној поезији. Најупечатљивија је, свакако, лирска песма „Највећа је жалост за братом”, у којој млада Ђурђевица, због жалости за братом, себи вади очи које „не могу израсти,/ нити срце за братом рођеним”

(КАРАЦИЋ 1975: 224).² Како би одложио реализацију Антигонине одлуке, Софокле уводи лик њене сестре Исмене која осећа исту сестринску љубав, али нема снаге да се супротстави краљевој заповести. Дакле, уместо унутрашњег сукоба у самом трагичком јунаку, дилема и привидни избор постигнути су сукобљавањем две личности чије су моралне разлике потцртане чињеницом да, привидно, као сестре, наступају са исте позиције. За разлику од Софокла, српски народни певач ову дилему представља кроз Лазарево одмеравање последица једног или другог избора, у песми „Пропаст царства српскога“:

„Мили Боже, што ћу и како ћу?
Коме ћу се приволети царству:
Да или ћу царству небескоме?
Да или ћу царству земаљскоме?“ (КАРАЦИЋ 1988: 219)

Богородица, преко светитеља Илије, даје могућност кнезу Лазару да изабере или царство небеско, или царство земаљско. Богородичина порука није нешто о чему се може расправљати нити нешто што се може али не мора испунити. То је оно што је речено и што се мора догодити. Тон Богородичиног писма подсећа на пророчанства која су мотиватор и главна покретачка снага како грчких митова тако и класичне грчке књижевности настале на њиховом темељу (СРЕЈОВИЋ ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ 1987). Оно што је Богородица у овој епској песми (посредством светитеља Илије), то је пророк Тиресија у Софокловом тексту. Према грчкој митологији, Тересија је прорицао, између осталог, слушајући и тумачећи цвркут птица. Поређења ради, свети Илија се кнезу Лазару указује као „соко тица сива“ (КАРАЦИЋ 1988: 219). Пророчанство је израз воље богова и оно се не може ни оповргнути ни избећи. Разлика између ова два пророчанства јесте, пре свега, у томе што су Тиресијине речи најаву још веће трагедије која чека Креонта и његову породицу, а све због огрешења о Антигону, док је у „Пропаст царства српскога“ то само привидна, овоземаљска пропаст и трагедија. Ова трагедија је, према божанским мерилима, прави избор и доноси вечну славу. Стављен пред Богородичину поруку/пророчанство, Лазар треба да изабере да ли ће се приклонити земаљскоме царству, победити у боју и сачувати војску, или ће се, пак, приволети царству небескоме, чак и ако то значи да ће изубити битку и да ће, заједно са свом својом војском, и он погинути. Његова одлука се може наслутити још у почетним стиховима Богородичиног обраћања где га она ословљава са „Царе Лазо, честито кољено“. Та честитост ће касније, самим чином избора царства небеског, бити само потврђена:

„Земаљско је за малена царство,
А небеско увек и довека“ (КАРАЦИЋ 1988: 220).

² Видети више о томе: КАРАЧЕВИЋ 2011: 45–59.

Док Антигона не бира, Креонт има избор. И он, попут кнеза Лазара, има могућност да сачува животе својих најближих, да се крв не пролије, али он одлучује да, као владар, остане доследан закону који је донео. Када схвати да је погрешно, биће прекасно.

Одлучивши се за поштовање божанских закона, Антигона, у тајности, над телом мртвог брата Полиника, обавља обред, онако како богови налажу. У сличном маниру, избравши царство небеско, цар Лазар на Косову гради цркву „од чисте свиле и скерлета” (КАРАЦИЋ 1988: 220) и у њој, према традицији и обичајима, причешћује војску пред судбоносни бој из кога се живи неће вратити, али после кога ће наставити да вечно живе. И Антигона и кнез Лазар универзални морал и божанску правду стављају испред својих овоземаљских живота.

Док је функција Антигониног чина да буде само још једна потврда устројства по коме функционише свет античке Грчке, вођен неизбежношћу судбине, одлука кнеза Лазара има много далекосежније последице по српски народ. Историјску чињеницу да је кнез Лазар, окупљајући војску за одлазак на Косово тадашњим српским владарима послао позив и претњу, народни певач је преточио у, можда, најснажније стихове наше усмене књижевности, у кнежеву клетву. Клетва је чест мотив у српској књижевности. О клетви прађедовској пише и Његош у „Горском вијенцу” (ЊЕГОШ 1969: 153). Ипак, Лазарева клетва сеже преко граница једног историјског периода и једног историјског догађаја. Управо због свевремености кнежеве клетве и чињенице да је она постала универзални морални принцип српске духовности, Косово је престало да буде тек пуки географски простор и постало је метафора духовне вертикале и постојања српског народа.

„Да је коме послушати било
 Како љути кнеже проклињаше:
 Ко не дође на бој на Косово,
 Од руке му ништа не родило,
 Ни у пољу бјелица пшеница,
 Ни у брда винова лозица!” (КАРАЦИЋ 1988: 229)
 Односно у песми „Мусић Стефан”:
 „Ко је Србин и српскога рода,
 И од српске крви и колена,
 А не дош’о на бој на Косово,
 Не имао од срца порода,
 Ни мушкога, ни девојачкога!
 Од руке му ништа не родило,
 Рујно вино ни пшеница бјела,
 Рђом кап’о док му је кољена!” (КАРАЦИЋ 1988: 222)

Једноставним језиком, без превише речи, народни певач је у неколико стихова проклео не само оног ко не дође на Косово већ и његове потомке. Не само што ће му се семе затрети него кнез проклиње и његовом руком сеја-

ну пшеницу и лозу коју је он садио. Ако читајемо ове стихове у библијском кључу, није тешко пшеницу повезати са хлебом, односно Христовим телом, а вино са његовом крвљу. На овај начин, не само што се проклињу издајници него се и страдање косовских мученика ставља у исти ниво са Христовом жртвом. Историја, вођење државе, религија, част, морал и јунаштво постају једна, нераскидива целина, луча која осветљава пут генерацијама које долазе.

Још један мотив из Софоклове трагедије може се препознати у српској народној поезији. Антигона, због одлуке да сахрани мртвог брата поштујући тако божанске законе, по налогу краља, бива жива зазидана. У песми „Зидање Скадра” млада Гојковица такође бива жива зазидана (КАРАЦИЋ 1988: 94–101).³ Иако је повод за њихову сурову судбину различит, просто је немогуће не посматрати ове две приче као међусобно повезане. Ипак, Антигона страда због неповиновања новодонетом закону и своје одлучности да следи божанске принципе, а кажњава је краљ Креонт, дакле људска/земаљска власт. С друге стране, млада Гојковица бива жртвована да би се виша сила, вила, умилостивила те престала да разграђује град који зидају браћа Мрњавчевићи, а њена жртва одржава град и постаје извор „чуда и лијека”. Смрти несрећне невесте досприносе и њени девери. Браћа су се договорили да не кажу женама ништа о вилинској опомени да се град не може завршити док се у његове темеље не узиде људска жртва, и одлучи да снаја која сутрадан прва дође и донесе ручак градитељима буде жртвована. Док двојица старије браће упозоре своје жене и тако их сачувају, најмлађи и најморалнији, Гојко, остаје доследан датом обећању. Чак и када види своју љубу како прилази граду, он јој ништа не говори директно, већ у форми метафоре. Стихови које очајни муж изговара спадају у најпотресније у српском усменом стваралаштву. Он, како каже, не може прежалити златну јабуку која му је пала у Бојану. Сцена мртве Антигоне која се у гробници обесила и којој вереник Хемон, Креонтов син, грли колена а затим се и сам убија, има свој пандам у сцени у којој зазиданој Гојковици, док је још жива, доносе дете да га подоји, пошто су јој зидари испунили жељу да оставе отворе на дојкама. За разлику од Антигоне која живот завршава без потомака, а у складу са начелом античког света да љубав и морални закони постоје изван њиховог материјалног отелотворења, Гојковица оставља сина отхрањеног њеним млеком и неукаљаном добротом пошто њено млеко наставља да тече и после њене смрти, као божије чудо и лек. Српски завет, било исказан кроз косовско обећање да ће се земља бранити по било коју цену, или кроз жртвовање и страдање најморалнијих, мора се преносити са колена на колена, како би у свакој генерацији нашао оне који су достојни да га испуне, сачувају и пренесу даље.

Најзад, ваља поставити питање шта је извор сличности међу тако удаљеним књижевностима. Свакако није реч о директном утицају; српски народни певачи нису могли имати додира са античким класичним траге-

³ Видети више о томе: ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ 2015: 9–36.

дијама. Усмено преношење античких митова међу српским становништвом такође не делује превише вероватно, ако се узме у обзир историјски тренутак. Уз то, грчке митови ни ми данас не познајемо у изворном облику него посредно, „онако како су их сређивали и приказивали песници, ликовни уметници, историчари или митографи” (СРЕЈОВИЋ ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ 1987: XXXVI). Једино објашњење које остаје јесте Јунгова теорија архетипова, идеја да архетипови постоје у колективном несвесном и да су независни од историјског и географског контекста у коме се појављују (ЈУНГ 2006), исто онако како Проп објашњава архетипологију бајке и мотиве који се сусрећу у различитим књижевностима (ПРОП, 2012). У Софоклеовој трагедији и српској епској поезији реч је, једноставно, о универзалним моралним вредностима, божанским духовним законима који су израз апсолутног добра те су, као такви, имуни на промене с којима се људи суочавају у овоземаљском битисању. Зато је могуће пронаћи овакве и сличне паралеле и поклапања између сасвим различитих прича, испрличаних на различитим језицима и намењених различитој публици. Као што је музика језик који сви разумеју, тако су и морални принципи на којима се темеље и српска епика и класичне грчке трагедије разумљиви свима и у сваком времену. Зато им се и данас враћамо, у настојању да докучимо време у коме живимо и разрешимо дилеме које се пред нас постављају.

Цитирана литература

- АРИСТОТЕЛ, *О песничкој уметности*. Превод Милош Н. Ђурић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990.
- КУЛЕНОВИЋ, Твртко (ур.). *Грчке трагедије*. Превоо Милош Н. Ђурић. Четврто издање. Сарајево: „Веселин Маслеша”, 1988.
- ЈУНГ, Карл Густав. *Архетипови и развој личности*. Приредио Жарко Требјешанин. Београд: Просвета, 2006.
- КАНТ, Имануел. *Заснивање метафизике морала*. Превоо Никола М. Поповић. Београд: Дерета, 2020.
- КАРАНОВИЋ, Зоја. „Највећа је жалост за братом (текст и културни контекст песме)”. *Књижевност и језик* год. 58, бр. 1/2 (2011): стр. 45–59.
- КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књига прва, у којој су различне женске пјесме*. Беч, 1841. Београд: Просвета, 1975.
- КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књига друга*. Беч, 1845. Београд: Просвета, 1988.
- НИЧЕ, Фридрих. *Рођење трагедије*. Превела Вера Стојић. Предговор Милош Н. Ђурић. Београд: Дерета, 2012.
- ЊЕГОШ, Петар Петровић. *Пјесме. Луча микроkozма. Горски вијенац*. Нови Сад–Београд: Матица српска–Српска књижевна задруга, 1969.

- ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ, Љиљана (ур.). *Епске народне песме*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2015.
- ПРОП, Владимир Јаковљевич. *Морфологија бајке*. Превео Петар Вујичић. Београд: Књижара Круг, 2012.
- СРЕЈОВИЋ, Драгослав, ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, Александрина. *Речник грчке и римске митологије*. Друго издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1987.
- ХРИСТИЋ, Јован. *О трагедији*. Београд: „Филип Вишњић”, 1998.

Milena S. Ilišević

PRIMARY LAWS OF GREEK TRAGEDY AND SERBIAN EPIC POETRY

Ancient Greek tragedies and Serbian epic poetry are divided by centuries, historical contexts and religious bases. However, both Greek tragedians whose works were performed in front of a theater audience, and Serbian epic poets, who passed their songs from generation to generation, wove the stories as much from historical events as from legends about morality and true values that are universal, timeless and do not depend on daily events or the context in which their actors live. As one biographer of Franz Liszt said, everything changes throughout history, except the human heart, which always remains the same. Both Sophocles in *Antigone* and the folk singers in the songs of the Kosovo cycle address this and such a human heart. This paper aims to point out some archetypal elements that appear in these, temporally and spatially, distant literary works. Special emphasis will be placed on the decision of Prince Lazar to choose the kingdom of heaven, on the eve of Vidovdan, before leaving for the field of Kosovo, and Antigone's perseverance not to turn a deaf ear to the primordial, divine laws.